

U eseju o Salakruovoj drami («Problem vremena u *Neznanki iz Arasa*») Bunjevca kao da je »ostao na pola puta« između ranije dve mogućnosti, i to je, nesumnjivo, ne samo zbog ova- ga, najbolji esej u knjizi. U njemu on ne prati u prepričava- nju dramsku radnju tek iznutra prožimajući to prepričavanje teorijskom mišlju, ali isto tako ne svodi svoje teorijsko miš- ljenje na geometrijske crteže i grafikone. Misao mu se slobod- no, a istovremeno s teorijskog i naučnog stanovišta vrlo dis- ciplinovano i opravdano, kreće iz jedne umetničke oblasti u drugu, spaja međusobno udaljene primere, nalazeći u njima skrivene analogije, i otkriva jednu veliku, a umesno primenje- nu autorovu opštu obaveštenost i kulturu. Ono što Bunjevca ovde ima da kaže o vremenu u drami (u okviru poglavlja: »Kontraktacija i dilatacija vremena«; »Povratak unazad«; »Ne- utralno ili imaginarno vreme«; »Kompleksno vreme«; »Irever- sibilnost vremena«) može da posluži kao korisna lektira ne sa- mo teatrolozima, nego i antropolozima, psiholozima, sociolozi- ma, teoretičarima raznih vrsta umetnosti; dramsko vreme ov- de postaje ljudsko vreme, ali ne »opevano«, nego strogo »uklje- šteno« u okviru teorijskog i naučnog mišljenja.

Šteta što u ovu knjigu nisu stigla da budu uključena i no- vija Bunjevčeva istraživanja o prirodi komunikacije u pozo- rištu. Time bi Bunjevca kao teoretičar drame i pozorišta otkrio i svoju »četvrtu mogućnost«, onu komunikološku i semiološku, a čitaoci bi dobili, ako je suditi na osnovu odlomka iz te stu- dije, objavljenog u »Književnoj reči«, veoma značajan prilog iz ove oblasti, u kojem je, bar koliko je nama poznato, prvi put kompetentno i potpuno odgovoreno na »famoznu« primedbu Žorža Munena da u pozorištu zapravo i ne postoji prava komu- nikacija, jer »gledaoci ne mogu glumcima da odgovore predsta- vom«. No, nadajmo se da će autor umeti da uklopi taj tekst u neku novu knjigu iz oblasti teorije drame i pozorišta, koja neće biti manje zanimljiva i korisna od ove.

MIRKO ZUPANČIĆ: »POGLED U DRAMU«, Založba »Obzorja«, Maribor, 1979.

Piše: Denis Poníž

Zupančičeva knjiga pozorišnih eseja sastoji se iz dva dela: u prvom su dosad neobjavljivani eseji o dramskom delu Henri- ka Ibsena, a u drugom već objavljeni eseji o pojedinim dra- mama Viljema Šekspira. Drugim rečima: Mirko Zupančič, priz- nati stručnjak za istoriju drame, profesor na ljubljanskoj Aka- demiji za pozorište, radio, film i televiziju, pokušao je da u prvom delu knjige otkrije neke značajne nove poglede na Ib- zenove drame, koje danas jako uznemiravaju evropske teatro- loge i koje im, u svetlu Lukačevih i Kjerkegorovih teorija, ot- varaju nove dileme. Kakav je autor bio Ibsen? Da li moralist, da li samo kritičar buržoaskog društva, i to kritičar »simbolič- nih« područja ovog društva, područja koja su se ticala pre sve- ga sudbine pojedinaca i sudbine ličnosti u vrtlogu povremeno nerazumljivih događaja, dakle događaja koji su izvan materi- jalnog, kritičkom razumu dostupnog ponašanja? Analizirajući u svetlu napred navedenih autora Ibsenove drame, Zupančič mora pre ili kasnije da otkrije da je veliki deo današnjih zna- nja o Ibsenu problematičan i da ne otvara one perspektive koje danas pred nas postavljaju Ibsenove drame *Strahovi*, *Divlja patkica*, *Rosmersholm*, *Johan Gabrijel Borkman*, *Heda Gabler*, *Stubovi društva*, ili, kako u uvodu kaže: »Bilo kako da razmiš- ljamo o problematici Ibsenove forme, jasno je da je ona pove- zana s njegovim sadržajskim umetničkim istraživanjima čove- ka koji se otkriva i odabira. Antički gledalac mogao se identi- fikovati s Edipom, u kome je gledao reprezentanta mitske čove- kove sudbine, dok Ibsen provocira distance«. U svojim ana- lizama Zupančič detaljno objašnjava to »provociranje distan- ce«, koje za njega predstavlja osnovni dramski konstituent: gledalac vidi sudbine junaka u obrnutoj situaciji; sinteza se kroz zbivanja raspliće u pojedine tokove, istorija se raspliće do kraja, iako se na početku čini da je svet tvrd, bez pukotina i bezvremenski u svojoj potpunosti. Zupančičeve analize nisu op- terećene ranijom svešću i ranijim iskazima o dramatičaru i nje- govim delima, mada se povremeno na njih poziva i većinom ih veoma dobro, analitički i poznaje, posmatrajući ih u hori- zontu jedinstvene moderne evropske drame i teorije o toj dra- mi. Čini se da smo ovim studijama dobili zaista modernu ana- lizu Ibsenove drame, koju dopunjava studija Janka Modera »Ib- zen kod Slovenaca«.

Drugi deo knjige posvećen je Šekspiru. Zupančič analizira redom najpre grupu drama koje naziva »Šekspirova tragična vi- zija sveta«, zatim drame *Romeo i Julija*, *Mletački trgovac* i možda najzanimljiviju Šekspirovu dramu iz »krvavog ciklusa« — *Timona Atinjanina*. Te se analize po svojoj unutrašnjoj kom- poziciji oslanjaju na Jana Kota, pri čemu ipak pokušavaju da prevaziđu jednodimenzionalnost samo ideološkog, makar i toli- ko poštenog, angažovanog esejizma. Naravno, pored nepregled- nog mnoštva dela koja govore o Šekspiru, o njemu je veoma teško reći nešto »novo«, ali se on ipak može posmatrati iz od- nosa sopstvenog vizionarstva i sopstvene upravljenosti na raz- nolikost sveta. Upravo je to Zupančič učinio u svojim analiza-

ma. Cela njegova knjiga — i prilozi o Ibsenu i prilozi o Šekspi- ru — otvara niz polemičkih stavova. Nadajmo se da će oni po- stati produktivni, mada redukcija književnih revija u Sloveni- ji, u kojima se zbiva svojevrsan dijalog, ne ukazuje na to i ne daje svetle perspektive, posebno ne takve kakva je anali- tički i esejistički osmišljena knjiga Mirka Zupančiča.

Sa slovenačkog preveo: Jaroslav Turčan

HANS MAGNUS ENCENSBERGER: »NEMAČKA, NEMAČKA, IZMEĐU OSTALOG« i »PROPAST TITANIKA«,

Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1980.

Piše: Branko Maširević

Encensbergera smo dočekali i ispratili preko naših mogućno- sti. Dok mu nismo utrpali jednu ne baš čisto umetničku nagra- du, mnogi nisu ni čuli za čoveka koga su vrlo brzo proglasili sjaj- nim i moćnim. Doduše, dve knjižice prevedene poezije nisu mač- ji kašalj, ali to je bilo u vreme kad stvaralaštvo nemačkog pesni- ka nisu pratile i neke druge stvari. A ovaj narod je oduvek voleo one druge stvari, pa je tako *dolazak u čistoj formi* često prolazio nezapaženo. Tek, Encensbergeru smo posvetili mnogo šljajfni, tra- ka i poslovnih ručkova, više nego ijednom gostu iste kategorije. Naša vrlo štampa uglavnom je prećutala da Hans nije davao po- jedinačne intervjue, što joj nije smetalo da pod istom firmom objavljuje, gotovo iz dana u dan, njegove proročke i jerečičke re- či. Pokazalo se, naime, da smo vrlo teško izišli na kraj s princi- pijelnim Nemcem. Očevici pričaju da je bilo i fizičkog negodo- vanja nekih naših novinara kad im ovaj nije dao intervjue. A Hans, pesnik, i kao svaki dobar intelektualac, mlak i ugađen, ni- je hteo da se brani. Raširio je ruke i tim »banalnim« gestom po- kazao kako s balkanskim temperamentom nema nikakvih dodir- nih tačaka. Kao i obrnuto, uostalom.

Izbor eseja pod naslovom *Nemačka, Nemačka, između osta- log*, dobro je došao u vreme kad radova ovakve vrste u nas ima sve manje, i to uglavnom u prevodu. Pre svega, reč je o tome da se iz ove knjige može višestruko učiti. Ne samo dijalektičkom miš- ljenju, već i dijalektičkom pisanju, što je posebno potrebno na- šoj književnosti. Encensberger nikad ne promišlja slučajno, ili iz navike, to je, bez obzira što je ovde u pitanju izbor, dosledan i jasan projekat jedne borbe na intelektualnom planu, buntovna i autentična želja da se u ovom kontaminiranom životu bude na jedan valjan i pošten način. Već prvi esej, o industriji svesti, po- kazuje moralni i intelektualni položaj ovog autora. Iako samo je- dan od onih koji se na Zapadu bave ovom problematikom, Encen- sberger se izdvaja od spektakularnih i povodljivih teoretičara ob- likovanja duha, ne samo po imitaciji problema, već i po sasvim odmerenom i odgovarajućem instrumentariju koji koristi u pri- log tvrdnji da je »svest poslednje pribežište pred propašću sveta, koje subjekt u sebi samom traži, i misli da nalazi, kao da je to neka tvrdava, kadra da odoli svakodnevoj opasdi«. Biti svoj oduvek je bila problematična stvar. Upravo zato što svako misli da je pozvan i prozvan da brine ne samo o sebi već i o drugima. Staro je mišljenje filozofa da je od svih stvari na svetu razum najpravednije podeljen, jer svi veruju da ga imaju dovoljno. A onaj koji je hvalio ludost, Erazmo Roterdamski, pisao je da kad bi svim ljudima sveta osekli glave i pustili ih niz ulicu, da bi svako potčeo baš za svojom glavom. Mit o sopstvenoj nepogre- šivosti izveden je iz prirodnog determinizma.

Encensberger ukazuje na neadekvatnost upotrebljenog termi- na »industrija svesti«. Ali, mnogi drugi, kao i on sam, nisu izmi- slili ništa bolje. Ta mala terminološka zbrka pokazuje svoju fa- talnost kad nemački autor govori o društvenoj indukciji i pos- redovanoj svesti. I dok se u Vansa Pakarda, kao podnaslov knji- zi *Industrija svesti*, nalazi »skriveni ubeđivači«, Encensberger od- lučuje da akcenat stavi upravo na industrijske razmere, koje su, po njemu, dovele do oblikovanja duha. Hans Magnus ističe da je industrija svesti dete poslednjih sto godina. Kao uslove nje- nog postojanja nabraja prosvetčenost u najširem smislu, političke pretpostavke u vidu proklamovanja ljudskih prava, prvobitnu akumulaciju kao ekonomski faktor i »tehnološke pretpostavke bez kojih se svest ne može industrijski indukovati«. Nedoumice nastaju baš zbog industrijske dimenzije oblikovanja duha. Jer, činjenica je da tek u vreme masovnog društva otkrivamo i one suptilne puteve kojima moć ostvaruje ciljeve na lestvici društve- nosti. Ostaje kao pitanje šta je zapravo Encensberger želeo da prouči: usmeravanje duha, ili industrijske dimenzije na talasnim dužinama duha vremena. Ako je u biti ono prvo, onda se ne mo- že negirati period pre prvobitne akumulacije i tehnološke histe- rije, jer ni u totalitarnim društvima nije sve teklo u čistim obli- cima, putem sile i prava jačeg i bogatijeg, već je i tu postojala čitava mreža tananih metoda kojima su vlastodršci obezbeđivali svoj već osvojeni položaj. Ti su se metodi samo usavršili i postali očigledniji za istraživača kad se povećao udeo tehnologije u sva- kidašnjem životu. Prema tome, ostaje pod znakom pitanja uloga tehnologije, dakle upravo atribut »industrijski« u oblikovanju svesti, jer bi se bez toga iz realnosti prognala čitava religija, sa strahovima i praznicima, tabui u kojima čovek nije okamenio je-

dino svoju trenutnu neodoljivost. Jasno je da u takozvanim industrijskim društvima sve ovo poprma masovne razmere, da time postaje relevantno na najširem planu, što ni u kom slučaju ne sme biti zanemareno. Skloni smo da verujemo da nemački teoretičar jednostavno nije želeo da posebno govori o onom periodu kad je masa bila udaljena od aparata javne vlasti, kad čak ni fiktivno nije mogla uticati na njega. Uostalom, sve definicije mase polaze od te pretpostavke. Masa nema uticaja na vlast, zato je ona sterilna u političkom smislu. Masa ne učestvuje u donošenju odluke. Upravo je ovde važno ispraviti jednu odnegovanu zabludu u nas, koja se, na žalost, često ponavlja. Reč je o pojmu masovnog društva. Suštinu ovakvog društva teoretičari nisu izveli iz pojave i dejstva sredstava javnog informisanja, masovnih medija, već upravo iz karakteristike mase koju smo naveli. Masovno je društvo, dakle, ono u kojem je većina odvojena od aparata javne vlasti, i ne učestvuje u donošenju političke odluke. Masovni mediji samo su posledica, samo agens koji deluje u jednom od mogućih pravaca, i kao takvi ne mogu biti presudni činioci koji dovode do formiranja masovnog društva. Oni najviše mogu potpomagati u pravcu jedne već izvršene podela, već završenog procesa, u kojem se iznelo na videlo ko vlada a ko ne. Ubedivačka uloga medija vidljiva je baš u tom trenutku. Mediji su poluga preko koje se prenosi moć, ostvaruju ciljevi, ali tek kad je ona glavna podela već izvršena, kad se zna ko je pobednik. Svaki pobednik vremenom postaje režim. S tim u vezi menja se i uloga masovnih medija. Oni tada postaju stabilizacioni instrumenti.

Posebno je interesantno kako Encensberger predlaže rešenje problema. Iznenađuje pomalo optimizam kad je u pitanju uloga intelektualca. Hans Magnus uvida novu i u svakom slučaju protivrečnu poziciju intelektualca u kontekstu industrije svesti, ali pomalo prenaplašava moguće domete intelektualnog delovanja. Jer, teško je verovati da u sudaru s industrijom, koja intelektualca potiskuje iz igre, ili ga uključuje samo onda kad je potreban njenim ciljevima, da intelektualac može promeniti nešto na globalnom nivou. Možda je pesnik Encensberger prevideo da intelektualci moraju najpre izvršiti obračun sa sopstvenim položajem, osloboditi se tutorstva nekompetentnih, pa će se tek onda moći govoriti nešto više o globalnim izmenama. Ma kako bilo porazno ili tužno, savremeni intelektualac nije u stanju da se izbori za više od sopstvenog (kalkovog-takvog) statusa ili položaja u hijerarhiji nemoći. Time ne želimo odrediti svaku mogućnost i smisao svake pobune (makar) u koordinatama ličnih samoća.

Izdvojićemo, za ovu priliku, (mada su svi eseji podsticajni i vredni pomena) još samo esej pod naslovom »Slučaj Pablo Neruda«.

Kad se pojavio, pa i u vreme kada je bio konzul u Rangunu, Nerudino pesništvo bilo je »prijava kao odelo, kao telo, umašćeno jelom, pesništvo koje poznaje stidne i sramne postupke, snove, poglede, bore, noći bez sna, slutnje; izlive mržnje i ljubavi; životinje, idile, potrese; poricanja, ideologije, tvrđnje, poreske izveštaje«. I bilo je, to pesništvo, »opustošeno mukom ruku kao kiselinom, prožeto znojem i dimom, pesništvo koje vonja na urin i bele ljljane, pesništvo u kojem je svako čovekovo delo, dopušteno ili skriveno, ostavilo svoj trag«. Drugim rečima, pesme koje su bile nepokolebljive, pesme koje nisu žmurile pred svetom i istinom, pa ma kakva ona bila. Međutim, posle boravka u Španiji, to se nepokolebljivo pesništvo, bolje reći taj borbeni mladi čovek, odjednom uvida da je pesništvo nešto drugo, postaje svestan nekih drugih životnih tokova, i počinje sebe da objašnjava, tu promenu, u pesmi iz značajne 1936. godine — »Objašnjenje nekih stvari«. Pesnik je video krv na ulicama i odjednom se promenio, postao je *svestan*. Encensberger navodi niz momenata koji su u potpunosti preorijentisali stav ovog pesnika. Rezultat toga bila je Staljinova nagrada, 1953. godine. Zna se kome je i kako Staljin davao nagrade. Uostalom, evo kako Hans Magnus komentariše: »Jasnoća? Jasnoća stvorena po cenu pesničkog integriteta je totalitarni plakat; uprošćenost koja zna samo za 'drugove' i podljude, i čija strava nam je iz istorije odavno poznata. Tako se zabluda da je poezija sredstvo politike osvetila jednom hrabrom čoveku mnogo gorče no što se jeftina slepa vera da postoji nepolitično pesništvo sveti hiljadama kukavica. Ali, sve i ako je pao kao njena žrtva, Pablo Neruda je bar uvideo dilemu koja ga je slomila«. Na kraju teksta, Encensberger izražava bojazan da ćemo možda uzalud čekati na pesnika koji neće izdati pesništvo zarad bilo kakvih vanumetničkih principa. Da li je zaboravio imena onih koji su, dok je pevao svoje jasne pesme jedan Pablo Neruda, bili mučeni i nepronađeni upravo pod vlašću onog koji je 1953. godine »dodelio« svoju nagradu pesniku koji je pevao o krvi na ulicama? Ako se, u ovom kontekstu, vratimo na razmišljanje o intelektualcu, vidimo da Magnus neke stvari nisu jasne. Dok, u jednom slučaju, pokušava da na pleća intelektualca natovari izvesne globalne probleme, u drugom kao da sumnja u mogućnost potpunog otpora pred ideologijom, silom, ili tim elementima garniranim genijalnim ljudim. U stvari, kao da namerno odbija od sebe pomisao da je borba uzaludna. Ne zato što bi negirao sopstveni položaj, već zato što, kako kaže Edgar Moren, ipak ima nade, pošto je nada uvek nepredvidljiva.

S pomenutim francuskim misliocem Magnusa u izvesnom smislu povezuje jedna značajna tematika, koju su, naravno, različito tumačili: ekologija. Izgleda da rešenje, ma kako uslovno

ono bilo, neće ponuditi ni nauka, filozofija, do upravo to područje ekološkog, pogotovo ako uspe da »očisti« i »osveži« sopstvene pozicije. Ili je i truli zadah koji nam dolazi iz tih koordinata znak? Čega?

o o o o o o o

Kao pesnik, Encensberger nije ništa manje zanimljiv. Spada u onu retku vrstu stvaralaca koja ima dara za više disciplina. *Propast Titanika*, međutim, nije ona prava pesnička knjiga po kojoj se može suditi o jednom pesniku. Jer, moderan ep o propasti »najboljeg od svih brodova« moguće je čitati i na drukčiji način. Nije teško primetiti da to nije isti onaj pesnik koga poznamo iz, recimo, zbirke *Na kamenom stolu* (u stvari, izbor u prevodu Zvonimira Kostića — Palanskog). Čitajući ovu komediju, kako stoji u podnaslovu *Propasti Titanika*, čovek se stalno pita koliko je to poezija. I to ne u onom smislu u kojem se danas raspravlja o poeziji uopšte, s obzirom na njene filozofske i druge konotacije, gde nestaje klasično lirsko i mnogo toga po čemu je poezija bila prepoznavana. Ovdje je dilema drukčija: nije li u pitanju samo neosporno vešt tvorac, koji se rečima poigrava dajući im lep sled i misleni izgled, koji neprestano varira jednu istu činjenicu i jedno isto pitanje? Bez obzira na to koliko je ili ne uspela ova knjižica, treba se upitati kako bi ona prošla da je za svog potpisnika imala neko ime koje je poštovano makar malo manje od Encensbergera? Da li su svi oni koji u *Propasti* vide i preveliku simboliku, iskazanu na neprevaziđen način, i delo kojem se nema šta zameniti, da li su oni pomalo zavedeni imenom onoga koji je sve to napisao? Izgleda da jesu, izgleda da o toj knjizi treba progovoriti i malo drukčije.

Pre svega, tema propasti ne samo da nije nova, nego je pomalo i dosadna. I ma koliko se čitava umetnost zasnivala na nekoj vrsti tihe, nežne propasti, kad se ta propast upotrebi na nepravi način, onda je to stvaralački krah. Ne želimo reći, daleko od toga, da je Encensberger ovde krahirao. Ni govora. Ali, radi se o tome da ovo nije nešto izuzetno. U najboljem slučaju, o komediji Hansa Magnusa možemo govoriti kao o tehnički uspešnom »komadu«. Sve je na svom mestu, ništa ne iskače iz klišeja, sledi se, kao u filmu, red, nametnuti smisao. Propast je nametnuti smisao.

Nemački pesnik je pokušao da bude sveobuhvatan. Kao filmskom kamerom, pokušao je da obuhvati sve prostore, da ih osvetli drukčijim svetlom. On neprestano iznova opeva nešto što smo već apsolvirali. Kao kad bi, recimo, neko pokušao da opeva veliku zgradu u kojoj se stotinu porodica, usamljenika, slučajnika, na različite načine sukobljava s vremenom. Bilo bi tu ponavljanja. Encensberger nas je pokušao zavesti slatkim ponorom *Propasti*, i tu su njegove reči suviše.

Treba, naravno, sniziti vokaciju i priznati da bi ovaj govor o knjizi bio drukčiji da nije bilo nekih nekritičkih divljenja nemačkom pesniku za vreme njegovog boravka u našoj zemlji. Encensberger je velik, to mu niko ne može osporiti, ali se ništa neće postići ako silujemo jedan autoritet. A mi smo to pokušali učiniti. Treba prelistati novine u vreme »Struge« i videćete kako smo mi idolatrijska nacija. Zato je ovaj mali prikaz knjige *Propasti Titanika* namerno pokušao da snizi tenziju, da one koji ovo delo budu čitali nateraju da se zamisle, a ne da pognu glavu pod nametnutim autoritetom.

Pri svemu ovome, treba pohvaliti trud i uspeh Zlatka Krasnog koji je zaista na dobar način prepevao komediju nemačkog pesnika. Dobro je što smo bar neke knjige preveli na vreme. Zasluga za to pripada pojedincima. Krasni je jedan od njih.

NEMANJA MITROVIĆ: »SAN RATA«, Književna omladina Srbije, Beograd, 1980.

Piše: Ivan Negrišorac

Odmah treba reći: *San rata* je knjiga sasvim osobena i nesvodljiva na postojeće književne modele. Naravno, postoji izvestan »horizont očekivanja« na kojem je čitanje ovih tekstova olakšano prihvatanjem određenih »pravila igre«, ali je pomak, u odnosu na osnovne pretpostavke tradicije u koju se uključuje, toliki da se Nemanja Mitrović predstavlja kao autor nesumnjivo autentičnog glasa.

Jedna od prvih knjiga Stanislava Vinavera, poslanika čiji je duh ugrađen u ono najvrednije što se danas stvara, naslovljena je s *Priče koje su izgubile ravnotežu*. Ne mogu da se ne setim ovog naslova čitajući tanku knjižicu Nemanje Mitrovića, ne mogu da se ne setim kako je književnost koja nas danas može uzbuditi po pravilu u znaku te izgubljene ravnoteže, te nesređenosti i raskrojenosti koja je svojedobno dobrom Smerliću izgledala kao mistifikacija i pogani marifetluk. Daleko smo, naravno, od toga vremena kada je literaturu suptilne duhovnosti, koja se opire svođenju na nivo utilitarnog, trebalo frontalno braniti, ali ne možemo obuzdati sećanje na dugi put od ekspresionistički isukanog »gromobrana svemira«, preko nadrealističke fenomenologije iracionalnog i krležijanskih varijacija, do Mišičeve odbrane prava na san i imaginaciju. Nema sumnje da je i plodonosna, ponekad i dramatična, pojava Borhesa u našim prostorima, ponovo skrenuvši pažnju na bogatu tradiciju fantastike, učinila da se mladi Nemanja Mitrović pojavi na rasrtačnom terenu.